

Ozbekstan Respublikasi xalik bilimlediriu ministrliigi

**Ajiniyaz atindagi Nokis mamleketlik
pedagogikalik instituti**

Geografiya kafedrasi

«Ulketaniw ha`m turizm»

paninen lektsiya tekstleri

Tayarlagan: g.i.k.dots.Q.Seytniyazov

Nokis-2017

Ulketaniu panine kirisiu.

Ulketaniu oz tuuilgan xam jasau orni xakkindagi bilimlar toplami bolip, juda uzak dauirler dauaminda payda bolgan. Algashki duzimde jasagan adamlar da ozinin jasau orninin tabiyatin juda jaksi bilgen, olar ozlerinin en apiuayi bilimlerin taslarga jazip ketken. Bunday suuretlerdin kopshiligi xazirgi uakitka shekem saklanip kelgen.

Adamzat jamiyetinin rauajlaniui menen ulke xakkindagi magliumatlar da jiynala basladi. Natiyjede eski koljazbalar xam derekler payda boldi. Orta asirlerde xar kiyli ulkelardin tabiyati, xojaligi, tariyxi xam madeniyatina arnalgan miynetler jazildi. Bizin ulkemiz xakkindagi magliumatlar Al-Xorezmiydin «Kitob-Surat-al-Arz» miynetinde keltirilgen.

Ulli uatanlasimiz Abu Rayxan Al-Beruniy 9-asirde «Xindistan», «Ayyemgi xalıklardan kalgan estelikler», Zaxriddin Muxammad Baburdin «Baburnama» kitaplari ulketaniuga kosilgan ulken miynet esaplanadi.

Pan xam texnikanin rauajlaniui menen ulketaniu paninin izertleu shenberi terenlesti. 20-asirge kelip ulketaniu degende ozi jasau orni, xojaligi, tariyxi xam madeniyati tusinile basladi. Natiyjede ayrim oblastlar, rayonlar xam kalalarga arnalgan kitaplar jazildi. Misali: «Karakalpagistan», «Andijan viloyati», «Samarkand viloyati» x.t.b.

Ozbekistannin xar bir oblastinin tabiiy xam ekonomikalik kartalari baspadan shigarildi. Xazirgi uakitta xar bir oblastinin geografiyalik xam ulketaniu atlaslarin islep shigi u jobalastirilgan.

Ulketaniu izertleu ob`ekti bolip tabiyat, xalik, xojalik, tariyx, korkem oner xam madeniyat esaplanadi. Usi ob`ektler xar kiyli panler tarepinen uyreniledi, birak barlik panlerdin uyreniu predmeti birdey yagniy « ulke ». «Ulke» shartli tusinik bolip onin ulken-kishiligi kim xam kanday maxsetlerde uyreniliuine baylanisli. Misali: Mektep, akedemik litsey yamasa kasip-oner kolledjleri ushin mektep atirapi, auil, rayon, kala boluii mumkin.

Ulketaniudin tomendegishe taraulari bar: Tabiiy yamasa geografiyalik ulketaniu, ekonomikalik ulketaniu, tariyxi ulketaniu, etnografiyalik ulketaniu, madeniyat xam korkem oner ulketaniui.

1. Tabiiy yamasa geografiyalik ulketaniu- ulke tabiyatin, yagniy ulkenin geografik duzilisi, paydali kazilmalari, rel`efi, klimati, ishki suulari, topraqi, osimligi xam xayuanat dun`yasi xam de landshaftlarin uyrenedi.

2. Ekonomikalik ulketaniu- ulke xalkin, kala xam auillarda, islep shigariu karxanalarin, transport xam sirtki ekonomikalik baylanislarin uyrenedi.

3. Tariyxi ulketaniudin maxseti ulke tariyxin, tariyxi uakiyalardi, arxeologiyalik xam tariyxi esteliklerdi uyreniu esaplanadi.

4. Madeniyat xam korkem oner ulketaniuinin maxseti ulkenin xalk doretiushiligin uyreniu bolip tabiladi yagniy ulken axmiyetke iye bolgan korkem-oner doretpelerin, belgili adamlardin miynet xam omir joli menen baylanisli bolgan tariyxi orinlardi uyreniu bolip tabiladi.

Ulketaniu pani maxseti xam uaziypalari.

Rejesi:

- 1. Ulketaniu kursinin mazmuni, maxseti xam uaziypalari.**
- 2. Ulketaniu paninin izertleu ob`ektlari.**
- 3. Ulkemizdi uyreniudin axmiyeti.**

Ulketaniu xam turizm oz ana jurti esaplangan belgili ulke, kala yamasa auil rayon x.t.b. aymaklardi xar tarepleme uyreniushi pan.

Ulketaniu izertleulerine ulkenin tabiiy sharayatin, ozine tan ozgesheliklerin tabiiy bayliklarin aniklau, tabiyattin gozzal orinlarin belgileu, ulkenin madeniyatin tariyxiy estelikler xam olardi korgau, xaliktin milliy doretpeleri, xalik xojaligin aldingi islep shigariushilardin is tajiriybelerin uyreniu, ulkenin tabiyatina, tariyxina tan foto xabarlar di jynau, korgizbeler sholkemlestiriu, ekskursiya xam ekspeditsiyalar uyimlastiriu, muzeyler sholkemlestiriuge usagan jumislar kiredi.

Ulketaniu xam turizm kursinin tiykargi uaziypasi jaslarga ulketaniu tiykarlari menen tanistiriu, ulketaniu isin sholkemlestiriuge uyretiu, sonday-ak olarga oz ulkesin uyreniudin tiykargi jollarin uyretiuden ibarat.

Ulketaniu isi menen tariyxshilar, tabiyat izertleushileri, til xam adebiyat kanigeleri arxitektorlar, isskustvo xizmetkerleri, etnograflar x.t.b. shugillanadi. Birak bul ilim taraulari ulketaniu boyinsha geografiya ilimlerindey kolayli izertleu usillarin taba almaydi. Sebebi geografiya xam ulketaniu izertleu usillari bir-birine juda jakin. Ulketaniudi «kishi geografiya» yamasa «Tuuilgan ulkenin geografiyasi» dep te ataydi.

Ulketaniudin anik geografiyalik xarakterinen ulke turmisinin baska da tarepleri tariyxi jergilikli adebiy doretiushiligi x.t.b. tekseriu de bar. Bunday jagdayda tariyxin ulketaniu, adebiy ulketaniu dep ataladi.

Uaziypalarga xam praktikalik talaplarga onin sholkemlesiu formalarina karay otirip ulketaniudi turlerge ajiratiuga boladi. Bular rauajlaniuina karay :

1. Mamleketlik
 2. Mekteplik
 3. Jamiyetlik ulketaniu bolip bolinedi.
1. Mamleketlik ulketaniu - ulketaniu jumislarinda ulkeni izertleu ulketaniu muzeylerinin, jergilikli keneslerdin xam izertleu mekemelerinin karauinda boladi.
 2. Mekteplik ulketaniu jumislarinda basli uaziypa mugallimnin basshiliginda mektep okiushilarina ulkeni uyretiu bolip tabiladi.
 3. Jamiyetlik ulketaniuda jergilikli sholkemler, madeniyat uylari, klublar x.t.b. mekemeler tarepinen sholkemlestirilgen turistler ulken xizmet atkaradi.

Ulketaniu ulkenin tabiyati xam xojaligin uyreniu menen baylanisli. Ulketaniu okiushilar xam talabalarga oz ulkesin uyreniuge xam biliuge imkaniyat jaratadi xam de panlerdi jaksi ozlestiriuine jardem beredi, tabiiy, tariyxiy xam madeniy estelikler xam tabiiy bayliklarga kasterlep abaylap katnasta bolu ruuxinda tarbiyalaydi

Ozbekstanda ulketaniudin tariyxi.

Rejesi:

- 1. Ulkemizdin izertleniui xakkinda daslepki magliumatlar.**
- 2. Patsha rossiyasi daurindegi izertleniui.**
- 3. Ulkemizdin xazirgi dauridegi izertleniui.**

1. Bizler jasap atirgan ulkemizdin aymagin, onin tabiyatin, xalkin xam ekonomikasini izertleu isleri boyinsha en daslepki magliumatlardi dun`ya iliminde bunnan bir neshe min jillar burin jazilgan adebiyatlarda da ushiratamiz. Misali: Gerodot, Poliviy, Strabon, Ptolimey xam usigan ayemgi grek xam rim ilimpazlari miynetlerinde Amiudar`yanin bar ekenligi xakkinda daslepki xabarlar berilgen edi.

Bul ilimpazlardin bizin ulkemiz xakkinda magliumatlari juda ustirtin edi. Oytkeni olardin xesh kaysisi bizin ulkege kelmegen bireylerden esitiulteri boyinsha gana uliuma oraylik Aziyanin kartasini duzgen. Sonliktan olardin ayirimlari Amiudar`ya Kaspiy tenizine kuyadi dese, ekinshisi bireulteri ol Aral tenizine kuyadi dep jazgan.

712-jili Xorezm xanligin Arablar basip algannan keyin, bizin ulkemiz xakkinda daslepki anigirak magliumatlardi arab geograflari miynetinde ushiratamiz.

Ulkemizde jasagan oz daurinin geografiyasi boyinsha koplegen magliumatlardi orta asirlerdegi atakli Xorezm ilimpazlardi Xorezmiy xam Beruniyding miynetlerinde koriuge boladi. Bizler jasap atirgan aymagimiz xakkindagi anigirak magliumatlardi 17-asirde Rossiyada basilip shikkan «ulken sizilma» miynetinde koremiz.

Ulkemiz aymagin ruslar tarepinen izertleu jumislarinin baslanuunda asirese ulkemizdin territoriyasinda kazilma bayliklardin koplighi Amiudar`ya del`tasinin diyxanshilik ushin kolayliligi olardin dikkat orayinda turdi. Misali: 1714-jili Peterburg kalasina Orta Aziyadan turkmen xoja-nefes baradi. Ol Amiudar`yanin daslep Kaspiy tenizine kuyganligin Amiudar`ya basseynindegi kumlardan altin aliuga bolatuginligin Petr I ge xabarlaydi.

Bunday xabarlar Amiudar`ya basseynin uyreniude Rossiyada ulken kizigiushilik payda etedi. Usi xabarlardan keyin sol jildin ozinde-ak bul magliumatlardi tekseriu maksetinde Petr I tarepinen Aleksandr Bekovich Cherkasskiyding basshiliginda Amiudar`ya basseynine ekspeditsiya sholkemlestiriledi.

Amudar`ya gidrografiyasini kartalastiriuda bul ekspeditsiya magliumatlari juda axmiyetli boldi. Misali: Petr I den alingan magliumatlar boyinsha duzilgen frantsuz kartografi D.Elileyding kartasinda, Amiudar`yanin Kaspiy tenizine kuyilmaytuginligi tariyxta birinshi ret korsetilgen. Amiudar`yanin suui kuyilip atirgan kol birinshi ret Aral degen at penen berilgen. Sonday-ak Stokgol`m kalasinda kartograf Shtralenbergting Rossiya aymagi boyinsha kartasi basilip shikti. Kartaning duziliuinde A.B.Cherkasskiyding ekspeditsiyasining geypara magliumatlar paydalanilgan. Bul kartaning Amiudar`ya jaylaskan basseyninde tariyxta birinshi ret Xojakol xam Shayik Jamil tau (Sultan Uays tauindagien

biyik tau tobe) degen geografialik atamaları korsetilgen. A.B.Cherkasskiyding ekspeditsiyasınin konilsiz xadiyseler menen tamamlanıui Rossiyanın Amıudar`yanı uyreniuge bolgan maxsetlerin bir kansha uakitka shekem toktatıp koydı.

A.B.Cherkasskiyding ekspeditsiyasınan keyin Karakalpakstan aymagında 1825-jılı polkovnik A.S.Berg basshiligında ekspeditsiya usı aymaktin jer betinin kurılısın xam klimatın uyrendi. 1820-jılı ulkemizde tabiyatshı E.L.Everman 1840-jılı Ivan Muravin tarepinen izertleu jumislari alıp barıldı.

Olar ozleri jurgen jerlerdin gidrografialik xam tabiyiy sharayati xakkında magliumatlar algan. Bul ekspeditsiyalardin ishinde E.L.Eversman basshilik etken ekspeditsiya en exmiyetlisi boldı.

Ekspeditsiya juumagında Aral tenizi boylarınin osimligi, xayuanati, jer usti, jer astinin geologiyalik duzilisi boyınsha «Orınbor ulkesi tabiyatinin tariyxı» kitabı baspadan shıgarıldı. Bul kitaptin shıgiui menen tek Rossiya emes, xatteki Evropa ilimpazlari arasında Aral-Kaspiy basseyni araligında jerler xakkında 1-ret magliumatlar payda boldı. Sebebi sol uakitka shekem ilimpazlar arasında Ustirt jaylaskan aymak tau dizbeklerinen ibarat degen koz-karas xukim suretugin edi.

1847-jıldin baslarında Aral tenizine izertleu jumislari baslandı. 1848-jılı Aral tenizin izertleu ekspeditsiyasına Aleksey Ivanovich Butakov tayınlandı. Ekspeditsiya kuramina xar kiyli kanigelер keldi.

1848-49 jıllari A.I. Butakov basshiligında ekspeditsiya jumisi natiyjesinde Amıudar`ya menen Sırdar`yanın tomengi agisi xam Aral tenizi xakkında koplegen magliumatlar jiynaldi.

XX asirdin ekinshi yarımında Rossiyada kapitalizmınin rauajlana baslaui uaktında-ak rus burjuaziyası ozlerinin aldına territoriyani keneytiu maselesin koydı. Tabiyiy baylaklarga bay xam arzan bazar retinde orta Aziyani ozine kosıp alıu rus burjuaziyasınin birinshi maksetine aylandı. Sebebi bul teritoriya sol dauırdegi Rossiyadagi rauajlanıp kiyatirgan tokimashilik sanaati ushin tiykargı shiyki zat paxta menen taminleu ushin da zarur rayon bolıp esaplanatugin edi. Sonlıktan-da XIX asırde-ak orta Aziyanın kopshilik aymaklari Rossiyaga karatıldı. Al 1873-jılı Xiyua xanligin Rossiya basıp aldı.

Usı dauırden baslap Karakalpakstan Respublikası aymagında onın ekonomikasi xam tabiyiy shariyati boyınsha izertley alıp bargan bir neshshe ekspeditsiyalar uyımlastırıldı. Asirese Amıudar`yanı Kaspiy menen kosıu maselesi kolga alındı. Usıgan baylanisli Amıudar`yanın daslepki arnalari esaplangan Uzboy, Gonedar`ya xam Sarıkamısta ilimiy izertleu jumislari alıp barıldı. Olardin ishinde kanigeligi boyınsha geolog, gidrograf, botanik, zoolog x.t.b. ilimpazlar tabiyiy shariyatınin barlık tarauları boyınsha dailimiy izertleu jumislari alıp barıldı.

Mısali: Amıudar`yanı izertleu tariyxında birinshi ret A.I. Gluxovskiyyding ekspeditsiyasında 1879-1880-jıllari Amıudar`yadagi Tuyemoyında Nokis kalası tusında xam dar`yanın kuyar jerinde suudin sarplanıui boyınsha baklaular alıp barılğan. Usı ekspeditsiya agzası meteorolog F.B.Dorant Nokis kalasınin aymagında xar bir saat sayın xaua rayına sipatlama beriushi meteorologiyalik baklaular alıp bardı. Natiyjede birinshi ret ulkemiz aymaginın shol klimatınin ozgesheliklerin anıklauga mumkinshilik beretugin magliumatlar jiynaldi.

F.B.Dorant birinshi ret Amiudar`ya suui temperaturasi boyinsha baklaular alip bardi. Ol 1874-jildin 1-oktyabrinen 1875-jildin 28-sentyabrine shekem Nokis tusindagi Amiudar`ya kayirinin mineralogiyalik kuramin aniklau maksetinde bir neshe ulgi algan. Usi ekspeditsiya agzasi gidrograf N.N.Zubov Amiudar`yanin tomengi agisinda suudin sariplaniui boyinsha baklaular jurgizgen.

Bul ekspeditsiyada jiynalgan gerbariy xam kolleksiyalardi aniklau ushin Peterburg xam Moskvadagi bir neshe laboratoriyalar jumis islegen.

Misali: F.B.Doranttin Amiudar`ya kayirinan jiynagan ulgilerin professor K.Shmidt aniklagan. Natijede Amiudar`yanin xar jili alip keletugin ilayinin meneralogiyalik kuramin dun`yadagi en ilayli dar`yalar- Nil, Ganga, Missisipi mnen salistiriuga mumkinshilik berdi.

XX-asirdin basinda ulkemiz aymaginda geolog-geograflardan: L.S.Berg, A.D. Arxangel`skiy, S.N. Nikitin toprak izertleushilerinen N.A.Dimo, S.S.Neustruev gidrologlar N.A.Barodin, K.N.Vladimirov, L.N.Molchanov injener V.V.Tsinzerling geodezist N.V.Mastitskiy izertleu jumislarin alip bardi.

Olardin ishinde akademik A.S.Berg xam akademik A.D.Arxangel`skiydin miynetleri ayriksha orin iyeledi.

XIX asirdin ekinshi yarimi XX asirdin baslarinda sholkemlestirilgen ekspeditsiyanin izertleu jumislari ulkemiz aymaginin xalki, madeniyati, xojaligi, etnografiyasi, arxeologiyasi mnen baylanisli alip barildi.

1875-jili polkovnik Nosovich basshiligidagi komissiya ulkemizge kelip ulkede suudan, jerden paydalaniudi tartiplestiriu, baskariudin janasha adminstrativlik boliniuin boloslik xam auillarga boliu xar kiyli statistikalik magliumatlar jiynau isleri menen shugillangan.

1909-jili sentyabr`de K.Palen Amiudar`ya boliminin Shimbay uchastkasinda xaliktin kanday kasipleri menen shugillanatusinligin, diyxanshilik xam sharuashiliktin jaylasiularin, xaliktin koshpeli xam otirikshi bolimlari boyinsha esaplau izertleu islerin alip bardi. 1912-jili agronom Anderson usi jer maydaninda diyxanshilik tarauin izertledi.

1912-1913-jillari alip barilgan statistikalik ekonomikalik izertleulerdin juumaklari ekonomist I.Rilovtin redaktorlauinda eki tom bolip baspadan shigarildi.

1916-jili D.Panfilov xam Kavalevlar ulkemizde jer olsheu jumislari menen shugillanip olardi esapka aldi. Jokarida ati atalgan bir neshe kornekli ilimpazlardin ulkemizdi izertleui natijesinde xar kiyli miynetler juzege keldi.

Sovet xukimeti dauirinde Karakalpakstan aymaginda ilimiy izertleu jumislarina mamleketimiz tarepinen ayriksha keuil bolindi. Daslepki uakitlari ilim-izertleu jumislari SSSR ilimler akademiyasi tarepinen alip barildi. Ogan: Moskva, Leningrad, Tashkenttegi atakli ilimpazlar katnasti.

Barlik izertleu jumislarinda aymakta diyxanshilikti rauajlandiriu basli makset bolip kaldi. Xalk aldinda eski suugariu kanalların tazalau xam janadan suugariu kanalların kaziu uaziypasi koyildi. 1917-jilga shekem ulkemizde Amiudar`yanin tomengi agisinda tek Nokistin tusinda gana Chatli gidrometeostantsiya ornatilgan edi. Sovet xukimeti dauirinde olardin sani kobeydi.

1924-jili Tuyemoyinda

1931-jili Zayir auilinda

1934-jili Turtkul xam Kipshakta

1952-jili Amiudar`yanin shep jagi Raushanda

1955-jili Amiudar`yanin tenizge kuyar jeri Temirbayda

gidrometeorologiyalik baklau postlari xam gidrometeorostantsiyalari kurildi.

1929-1938-jillari O.S.Vyalov Usturt boylarinin geologiyalik duzilisin tekserdi. Ol Usturttegi kudik xam bulaklar xakkinda 1-maglumatlardi berdi.

Ulkemizdin geologiyalik duzilisin izertleude A.I.Smolkonin roli ulken. Ol ulkemizdin neft` xam gazge bay ekenligin dallilep berdi.

1933-jili Leningrad kalasinda SSSR ilimler akademiyasinin Karakalpakstan ondriushi kushlerin izertleuge arnalgan konferentsiya bolip otti. Ogan Respublikamizdan K.Nurmuxammedov, K.Ubaydullaev, T.Nizamatdinov x.t.b. katnasti.

1951-53-jillari Amiudar`yanin tomengiagisinda SSSR ilimler akademiyasinin ondiris izertleu boyinsha Soveti tarepinen uyimlastirilgan Aral-Kaspiy ekspeditsiyasi jumis isledi. Usi ekspeditsiya juumagi retinde 1956-jili «Amiudar`yanin tomengi agisindagi suugariu maseleleri» degen toplam ayriksha kitap bolip shikti.

1952-jildan baslap bir neshshe jillar katarina Leningradtagi mamleketlik okeanografiya instituti tarepinen Amiudar`ya del`tasinda M.M.Rogovtin basshiligi astinda gidrologiya-gidrografiya izertleu alip barildi. Izertleuler juumagi retinde 1957-jili M.M.Rogovtin «Amiudar`ya del`tasinin gidrologiyasi» degen miyneti basilip shikti.

1960-jili SSSR ilimler akademiyasi baspasinan «Amiudar`yanin tomengi agisi, Sarikamis, Uzboy» degen kitap basilip shikti. Ol 1937-jildan beri S.P.Tolstov baskargan Xorezm ekspeditsiyasi maglumatlari edi. 1960-62-jillarda Konirat rayonindagi Teren burgilau ekspeditsiyasi menen barlaushi burgilau mekemesi ashildi. Ol birinshi bolip Ustirtte terenligi 2000-3000 metrlik kudik (skvajinalar) kazip, bul rayonnin neft` xam gaz bayliklarin izley basladi.

Usi jillardan baslap Nokiste Geofizika ekspeditsiyasi isley basladi. Ol ulkemizdi geofizikalik tarepten tekseriudi amelge asira basladi.

Tashkenttegi Neft` xam gaz instituti 1959-jildan baslap akademik A.M.Akramxojaev basshiliginda ulkemiz aymaginin neft` xam gaz kanlerinin bar ekenligin aldin ala aniklau boyinsha jumis alip bardi.

Respublikamiz tabiyati, tabiiy zapaslari, ekonomikasini xam madeniyatin izertleude Ozbekstan Respublikasi ilimler Akademiyasinin Karakalpakstan bolimi, Berdak atindagi KMU professor-okitiushilari jamaati, Shimbaydagi Sh.Musaev atindagi diyxanshilik ilimiy izertleu instituti Ozbekstan sali ilimiy izertleu bolimi x.t.b. ilimiy mekemelermenen xaua baklau stantsiya baxali ilimiy izertleu jumislarin tabisli jurgizbekte. Ulkemiz ilimpazlari tarepinen paxtanin xam salinin bir neshshe tez piser xam sapali sortlari islenip shigilip aul-xojaligimizda kenen kollanilmakta.

Tema: Ozbekstanda geografialik ulketaniu.

Joba:

1. **Geografialik ulketaniu onin makseti xam uaziypalari**
2. **Geografialik ulketaniudin tariyxiy kaliplesiui xam rauajlaniui**
3. **Ulketaniudin tabiyattan paydalaniui xam oni korgau**

Ulkeni izertleu jumislari menen xar kiyli kanigeler shugillanadi. Olardan tariyxshilar, adebiyatshilar, arxitektorlar, tabiyat izertleushileri x.t.b. Bul izertleu jumislari ishinde ulkemiz xakkinda en bir anik kolayli magliumatlardi geografiya yagniy geografialik ulketaniudan aliuimizga boladi. Sebebi ulketaniu xam geografiya panleri bir-birine juda jakin xam izertleu ob`ektlari birdey. Sol sebepli ulketaniudi tuuilgan ulkemiz geografiyasi dep karauimizga boladi.

Ulketaniu xam geografiya iliminde izertleu ob`ekti tiykarinan «Teritoriya» yagniy maydan bolip tabiladi.

Geografialik ulketaniu degende jergilikli adamlar tarepinen ulkemizdin klimatin, osimlik xam xayuanat dun`yasin geologiyalik duzilmesin xalkin auil xojaligin, sanaatin, x.t.b. xar tarepleme izertleudi tusinemiz.

Ozbekstanda geografialik ulketaniu boyinsha daslepki izertleu jumislarin alip bargan 9-12 asirlerde jasagan **ilimpazlar Muxammed Ibn Muso al-Xorezmiy, Axmad Fargoniy, Abu Abdullo Muxammad ibn al Termiziy, Abu Bakr Narshaxiy, Abu Rayxan Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Maxmud Kashgariylerdi** atap otsek boladi.

Ulkemizde geografiya iliminin rauajlaniuida dun`ya juzine belgili ilimpaz, matematik, astronom xam geograf **Xorezmiy**din xizmeti ulli.

Xorezmiy tabiiy panlerge arnalgan bir neshshe miynetler jazgan. Olardin ishinde en axmiyetli geografialik xam kartografiyalik miyneti «**Surat al-arz**» (jer tasviri) kitabi. Bul kitap «Xorezmiy geografiyasi» degen at algan.

Bul kitapta jer sharindagi 537 geografialik punkt korsetilgen. Mamleketler, dar`yalar, koller, okeanlar xakkinda magliumatlar berilip, geografik ob`ektlerdin koordinatalari berilgen. Xorezmiy Meridian dogasinin bir graduska 111,8 km ge ten ekenligin dallilegen. ($40000:360^{\circ}S=111\text{km}$).

Axmad Ferganiy. Ol omirinin kopshilik bolimin Bagdadtagi "Danalar uyinde" otkeren. Onin en axmiyetli «**Astronomiyaga kirisu**» (**madxal an nujum**) kitabinda jer betinin shar tarizli ekeni daliller menen keltirilgen. Ol astronomiyaga geodeziyaga xam geografiyaga kerekli bolgan olsheu asbaplarin isleu menen de shugillangan. «**Astronomiyaga kirisu**» kitabinin akirinda Turkistan geografiyasina baylanisli magliumatlardi, ulkemizdegi geografialik ob`ektlerdin koordinatasi berilgen.

Turkistannin tabiiy geografiyasinin izertleniui «**Shigis Aristoteli**» degen at algan ilimpaz **Farabiy**din xizmeti ulken.

Ol 160 ka jakin kitaplar jazgan. Olar ishinde «**ilimlarning kelib chikish tasnifi**» miyneti juda axmiyetli. Ol Turkistan boylap sayaxatka shikkan, olar xakkinda tabiiy geografialik magliumatlar bergan.

Ulkemizdin tabiyati atap aytkanda klimati suulari, osimlik xam xayuanat dun`yasi janede Buxara tariyxi xakkinda axmiyetli magliumatlar jazip kaldirgan. Turkistanlik **Abu Bakr Narshaxiy** bolip esaplanadi. Ol ozinin «**Buxara tariyxi**» miynetinde Buxara kalasi topografiyasi, tariyxi, xalki xam xojaligi Amiudar`ya xam Zarafshan dar`yalari xakkinda magliumatlar bergen.

Abu Rayxan Beruniydin xar kiyli ilim taraularina arnap jazilgan 150 den artik miynetleri bar

Xindistan

Geodeziya

Kartografiya

Meneralogiya

Osari bokiya

At-taxvim

Saydana

Kanuni ma`sudiy

«**At Taxvim**» kitabinin jer ulkenligin aniklau boliminde, «**Kanuniy Masudiy**», «**Xindistan**» kitaplarinda jer formasi xam olshemi xakkinda magliumatlar bar.

Kartografiya xam geodeziya miynetlerinde orinnin geografiyalik koordinatalarin aniklau xakkinda, ulkemizdegi Tashkent xam Samarkand kalalarinin koordinatalarin korsetken.

«**Saydana**» kitabinda Ozbekstandagi osetugin shipali (dorivor) osimlikler xakkinda magliumat beredi.

«**Geodeziya**» kitabinda Aral tenizinin kelip shigiui xakkinda magliumatlar beredi.

Turkistan geografiyasi rauajlaniuinda oz dauirinin ulken tibbiyotchisi bolgan **Abu Ali Ibn Sinon**in xizmeti ulken. Ol tabiyatshi ilimpaz sipatinda oz miynetlerinde ulkemizdin iri rel`ef formalari esaplangan tegislik, oypatlik, taulardin payda boluunda sirtki xam ishki kushlerdin tasirinin bar ekenligi xakkinda pikir jurgizedi.

Ulkemizdi geografiyalik jaktan izertleude **Maxmud Kashgariy**din xizmeti ulken. Ol ozinin «**Devonu lugotit turk**» miynetinde dun`ya juzi kartasi berilgen. Bul kartada Alay, Turkistan, Zarafshan, Fergana, Chatkal taulari korsetilgen.

Orta mekteplerde ulketaniu jumislari

Joba:

- 1. Orta mekteplerde ulketaniudin maxseti xam uaziypalari.**
- 2. Mektepte tuuilgan ulkeni uyreniu, izertleu jumislari .**
- 3. Ulketaniu boyinsha klasstan tis jumislar.**

Ulketaniu jumisi barisinda okiushilar okiu materialin oz betinshe sapali ozlestiredi xam turmis ushin zarur bolatugin konlikpelerdi kaliplestiredi. Ameliy xizmetke tayarlik kaliplese baslaydi xam uliuma bilimi keneyedi. Geografiyani okitiuda ulketaniu tarbiyalik jumislardi iske asiriu kurali bolip esaplanadi. Tuuilgan ulkeni izertleuge baylanisli jumislar geografiyalik tusiniklerdin kaliplesiutine jardem etedi.

Mekteptegi ulketaniu jumisinin mazmuni okiushilar tarepinen oz ulkesinin belgili bir territoriyasin xar kiyli derekler boyinsha okitiushinin basshiligi astinda okiu-tarbiyalik maksetlerde xar tarepleme izertlep uyreniuden ibarat.

Ulketaniu kursi okiushilardi ozleri jasap atirgan ulkeni oz-betinshe uyreniudin rauajlandiriuga da jardem beredi. Olar jamiyetlik jumislarga aktiv katnasiuga yagniy xalik xojaligi oz ulkesinin elede rauajlaniuina ules kosiuga tarbiyalaydi.

Orta mekteplerde Akademiyalik litsey, kasip oner kollejlerinde ulketaniu jumislarin alip bariu ulken axmiyetke iye. sebebi ulketaniu okiushilardi jamaatshilik ruuxinda materialistlik koz-karasti kaliplestiredi, estetikalik tarbiya beriude ulken mumkinshiliklerge iye.

Mektepte okiushilarga ulketaniu jumislarin baslamastan aldin ulkemiz territoriyasin yagniy izertlenetugin orin shegaralarin aniklap aliu kerek.

Ayirim uakitlari ulke dep baklau ushin kolayli: mektep atirapi, auil-aymaqlari da aytiladi. Sonday-ak jasap atirgan rayon yamasa oblast` ulke aymagina kiredi.

Orta mekteplerde ulketaniu jumislarin alip bariuda ulke territoriyasi ushin baslauish klasslarda mektep kaptali uchastkasi ulketaniu ob`ekti xizmetin atkaradi.

Ulketaniu jumislarin alip bargan G.Yu.Gryunberg ulke shegarasin orayinda mektep yamasa auil jaylaskan radiusi 5-7 km shenberdi usingan.

Al respublikamiz territoriyasin uyrenin 7-8 klasslarda alip bariladi.

Ulkeni uyreniudin 2 shetinen xam oraylik uchastkaldardi uyreniu turleri bar. Mektep ulketaniu jagdayinda oraylik uchastkaldardi uyreniu artikmashilikka iye, sebebi xar kiyli geografiyalik ozgeshelikke iye, tanlap alingan kishi territoriya okiushilardin uyreniutine jenil bolip esaplanadi.

Territoriyanin kalay izertleniutine karamastan ulketaniu jumisinda geografiyalik izertleulerdin barligi kollaniladi. Olar: adebiy dala baklaulari, kartografiyalik statistikalik xam vizual usillardan ibarat.

Adebiy usil uyrenilip atirgan aymak xakkinda basilip shikkan adebiyatlarga baylanisli. Bul uyrenilip atirgan territoriya xakkinda aldan-ala magliumat aliu xam burin islengenlerdi kaytalamau ushin zarurli. Ol ulkenin rauajlaniu tariyxini xakkindagi maseleni sheshiuge jardem etedi.

Dala baklaulari usili tabiiy shariyatlardi izertleu ushin kop kollaniladi. Bul arnauili apparatura xam instrumentlerden paydalanip, statsionarlik xam dala jagdaylarin izertleudi oz ishine aladi.

Izertleudin kartografiyalik usili, ulke territoriyasindagi tabiyat xam xojaliklarda aralik, tutasligin aniklau maksetinde karta menen islesiudi nazerde tutadi. Ulkeni izertleuler kartadan baslanadi xam magliumatlar kartaga tusiriliui tiyis.

Statistikalik usil xojalikti, ekonomikalik baylanislardi, izertleuler uaktinda san korsetkishlerin tanlap aliudan, olardi kayta isleuden, xar kiyli magliumatlardi esaplap shigiudan ibarat.

Vizuallik usil uyrenilip atirgan kubilislardi tikkeley baklau. Bul usil mektep ulketaniu izertleulerinde sayaxatlarda , ekskursiyalarda kop kollaniladi.

Salistiriu usili geografiyalik protsesslerdi izertleude xam kartografiyalik analizleu uaktinda koz benen korip salistiriu xam soz benen suuretlep beriude kop kollaniladi.

Klasstan tis jumislar okiu-tarbiya protsesslerinin kuram bolegi bolip esaplanadi xam sabak barisi menen ajiralmas baylaniska iye.

Klasstan tis jumislardin tiykargi maxseti mektep okiushilarinda biliu ukipliligin xam akil aktivliligin arttiri, okiushilardin oz betinshe isleuin rauajlandiriu, doretiushilik ukipliligin oyatiu bolip tabiladi. Mektepte mugallim tarepinen otkeriletugin klasstan tis jumislar formalari-bul klasstan tis okiu ulkemiz geografiyasi temasindagi gurrinlesiu, ushirasiular, lektsiyalar, disput oyinlar x.t.b.

Sunday-ok klasstan tis jumislar retinde ulkemiz boylap ekskursiyalar, turistlik sayaxatlar da sholkemlestiriuge boladi.

Klasstan tis jumislardin formalarinin biri ulketaniu yamasa geografiya krujogi bolip tabiladi.

Krujoktin tiykargi maxseti geografiyaga,. Ulkeni uyreniuge iklasi bar okiushilardin kizigiushiligin kanaatlandiriu bolip tabiladi. Krujokka katnashiushilar kurami turakli xam 15-20 adam atirapinda bolgani makul.

Krujokti sholkemlestiriu aldinda ulketaniuga kizigiushilikti arttiri ushin xar kiyli ilajlar isleu zarur. Misali: Tabiyatka ekskursiya, ulketaniu muzeyine bariu, geografiyalik kesheler sholkemlestiriu x.t.b.

Ulketaniyu muyeshi xam ulketaniyu muzeyi

Jobasi:

- 1. Mektep ulketaniyu muyeshi xam talim tarbiya beriudegi axmiyati.**
- 2. Mektep ulketaniyu muzeyinin talim tarbiya beriudegi axmiyati.**
- 3. Mektep ulketaniyu muyeshi xam muzeyi bolimlari.**

Baslangish klasslardan baslap okiushilar oz ulkesi ozi jasau orinlarinda tabiyat ustinen baklaular alip bariui natijesinde koplep magliumatlar jiyaldi. Bul magliumatlar ulketaniyu muyeshine ornalastiriladi. Uakittin otiui menen ulketaniyu muyeshindegi materiallar toplanip baradi. Olda tabiyattaniudi okitiuda paydalaniladi.

Ulketaniyu muyeshi tabiyattaniyu kabinetinde yamasa baska bos xanalarda duziledi.

Ulketaniyu materiallar 3 bolimge ajratiladi.

1. «Bizin ulke» stendi
2. «Xaua rayi» kalendari
3. «Tabiyat belgileri»

Bizin ulke stendinde (diyuali gazeta) tomendegi magliumatlar ornatiladi:

1. oz jasau punkti ati korsetilgen yamasa jasau orni shama menen suuretlenen karta
2. oz jasau orni korsetilgen Ozbekstannin tabiiy kartasi
3. mektep uchastkasi orni korsetilgen jasau punktini plani
4. ozi jasau ornini jer beti rel`ef formalarini fotosuuretlari.
5. Oz ulkesi sanaatinin islep shigariuin xarakterleushi materiallar. Ulkenin onimlerin korgizbeler.
6. Ulkenin auil xojaligin xarakterleushi materiallar
7. Ulkenin dar`yasi onin sagasi, kuyar jeri xam baskada magliumatlar korsetilgen suu bayliklari xakkida magliumatlar.
8. Ulke topiragi xakkida magliumatlar
9. Ulke osimligi xakkida magliumatlar
10. Ulke xayuanat dun`yasi xakkida magliumatlar
11. Kartonnan kesilgen shartli belgiler menen ulke kartasinda kazilma bayliklar korsetiledi.
12. «Bul kizik» temasinda kizikli sauallar, tabiyat xakkidagi shigarmalardan uzindiler, jumbaklar,. Ekskursiya uaktinda okiushilar sizgan suuretlar ornalastiriladi.

Ulketaniyu muyeshine okiushilar tayarlagan kala, oblast`, jasau punkti tariyxin suuretleushi al`bomlar koyiu, onda jergilikli sanaat onimin korsetiude mumkin. Bul bolimde tabiyatti korgau yamasa ulkedegi korixanalari atlari korsetilgen boluii kerek.

Xaua rayi kalendari stendten ibarat bolip, onin ortasinda kun xam ayi korsetilgen sol kungi xaua rayi magliumati ornalastiriladi. Tomengi boliminde termometr, miynet sabaginda okiushilar tarepinen islengen flyuger

ornalastiriladi. Xaua rayin taripleu ushin kartonnan kiyilgan shartli belgiler paydalaniladi. Termometr modelinde koshedegi gradusnik boyinsha xaua temperaturasi korsetiledi. Bul stendte keyingi bir neshe jillardin xaua rayi kalendari xam temperatura ozgerisleri grafigi korsetiledi.

Tabiyat belgileri stendi sol orinnin xaua-rayi xam onin belgileri xakkinda materiallar koyiladi. Stend jaksi, renli suuretler menen bezeledi.

Mektep ulketaniu muzeyinin talim tarbiya beriudegi axmiyeti xam onin bolimlari.

Okiu tarbiya jumisinda ulketaniudi mektepte sistemali turde geografialik materiallar toplanagan jagdayda gana iske asiriuga boladi. bul materiallardi daslep mektep ulke taniu muyeshine jiynau, keyin kobeytip jumistin sholkemlesiu natiyesinde mektep ulketaniu muzeyine aylanadi.

Mektep ulketaniu muzeyinin eksponatlari ulke tabiyati, xalki, tariyxi, xojaligi xam madeniyatin tolik saulelendiriu kerek. Sebebi mektep ulketaniuinin uaziypasi tuugan jerdin tabiyati menen turmisin xar tarepleme aykin korsetiuden ibarat.

Eksponatlar, kartalar, suuret materiallari xar kiyli xujjetlerdin koshirmeleri, kitaplar, jurnallar, muzey bolimlari boyinsha jaylastiriladi. Bilimlerden sani xam mazmuni erkin tanlap alinadi.

Mektep ulketaniu muzeyi bolimlari:

Birinshi bolim-«Tuuilgan ulkeni uyreniyik».

Bul bolimde mektepte jurgizilgen xam jurgizilip atirgan ulketaniu jumisi xakkinda tusinik beretugin materiallar jiynaladi.

1. ulketaniu jumisi tariyxi
2. ekspeditsiya xam sayaxatlar xakkinda, olardin katnasiushilarinin sani xakkinda magliumatlar, sayaxat xam ekspeditsiyalar kundeligi.
3. Sayaxat, ekskursiya, ekspeditsiya materiallar kartalari
4. Ulketaniu krujoginin tematikalik plani. Onin otchetlari. Ulgili agzalari jumislari.
5. Ulketaniu slyoti, kesheleri xakkinda material
6. Nagradalar siyliklar, ulketaniu jumislarinin baska sozde sauleleniu

Ekinshi bolim-«Bizin mektebimiz»

1. Mekteptin geografialik orni
2. Mektep jaylaskan mikrarayoni, topografialik plani
3. Mektep kaptili uchastkasinin topografialik jobasi
4. Mektep tariyxi xakkinda magliumatlar
5. Mekteptin xar jilgi xizmeti xakkinda magliumatlar
6. Mektep mugallimlari
7. Mektep okiushilari
8. Mektep jaslar sholkemi
9. Mekteptin ulkedegi jamiyetlik xam madeniy agartiushilik roli

Ushinshi bolim-Ulke tabiyati

I. Ulkenin geografialik orni

1. Iri masshtabli karta
2. Geografialik koordinatalar
3. Kashikliktagi kartasxemalar
4. Tenizge shekemgi kashikliklardan kartasxemasi
5. GMDA kartasindagi ulke orni
6. Territoriyanin arkadan batiska, shigistan batiska shekemgi araligi
7. Ulke territoriyasi kolemi xakkinda salistirmali magliumatlar

II. Geografialik kurilisi xam relb`efi

1. Geografialik xronologiyalik tablitsa
2. Ulkenin jer shogindilerinin dauirlik tablitsasi
3. Geologiyalik karta
4. Tortinshi dauir shogindileri kartasi
5. Geologiyalik dauirler landshaftlarinin korinisleri
6. Geologiyalik profili
7. Orindagi jinistin kuramin korsetetugin geologiyalik razrezdin sxemasi
8. Jinislardin natural ulgilerinen alingan geologiyalik kolonka, ol mektep rayoni jer katlamining kalinligin korsetiui kerek.
9. Jinislardin kuramindagi tas shogindilerdin kolleksiyasi.
10. Fizikalik karta
11. Rel`ef kartasi
12. Orfografialik profil`
13. Ulke rel`efi suuretleri xam tipik formalarinin kartalari
14. Rel`eftin tipik formasinin sipatlamasi

III. Paydali kazilmalari

1. Paydali kazilmalari kolleksiyalari
2. Paydali kazilmalardin jaylasiu kartasi
3. Paydali kazilmalardin zapaslari xakkinda magliumatlar
4. Kazilmalardin xojalikta paydalaniui xakkinda magliumatlar

IV. Klimati

1. Xauanin absalyut temperaturasinin grafigi
2. Bir jil, bir neshe jil ishinde oylarga bolingen ortasha temperutura grafigi
3. Ay, jil, bir neshe jil boyinsha ortasha jauin-shashin diagrammasi
4. Gorizont ustinde kunnin balentlilik diagrammasi, kun xam tunnin uzakligi
5. Xar aydagi bultlilik aukaminin diagrammasi
6. Ay xam jillar boyinsha xaua-rayi magliumatlari
7. Mausim korinisleri

V. Ishki suular

1. Hidrologiyalik karta
2. Bulaklar sipatlamasi
3. Kudiktin jer katlaminin korinisi
4. Jergilikli dar`ya xam kollerдин rejiminin tablitsasi
5. Ayirim koller kartalari, suuretler sxemalari
6. Agin suular xareketi xakkında materiallar
7. Hidrokurilislari

VI. Topiraklar

1. Ulke topioagi kartasi
2. Topiraktin katti katlamlari
3. Topirak toginleri ulgileri
4. Topirak osimligin arttiriu usuli, makseti, tablitsasi, grafigi

VII. Osimligi

1. Osimlik kartasi
2. Uzinina xam kesesine kesilgen agash xam puta ulgisi
3. Tabiiy xam madeniy osimliklerдин ulgileri gerbariyi, olardi xojalikta paydalaniu boyinsha materiallar
4. Jergilikli osimlik turleri tukimi ulgileri
5. Zamarrik xam dari bolatugin osimliklerдин suureti
6. Ayirim osimlik dalalarinin suuretleri

VIII. Xayuanat dun`yasi

1. Ulkenin zoogeografik kartasi
2. Xayuanat xam kuslardin kepleri
3. Nasekomalar kolleksiyasi
4. Xayuan, kus, jer-suu xayuanlari suuretleri
5. Ulkemizdin jana xayuanlari
6. Kuslardin paydasi tablitsasi
7. Kuslar uyalari
8. Uy xayuanlari jergilikli parodalari

Tortinshi bolim-Ulke tariyxi

- I. Ayemgi dauir
 1. Arxeologiyalik materiallar
 2. Ulkenin konislasiu kartasi
 3. Tariyxiy jilnama

II. Kapitalizmge shekemgi dauir

1. Jergilikli xiliktin turmis xam miynet shariyatlari xakkinda magliumat
2. Elatli punkttn payda bolu tariyxi

III. Revolyutsiyaga shekemgi omiri

1. Ulkenin karxana xam xojaliklari xakkinda magliumat
2. Miynet kurallari, jergilikli xaliktin turmis, madeniy xam isskustvo zatlari
3. Xaliktin revolyutsiyalik guresin xarakterleytugin materiallar
4. Tariyxiy eskertkishler.

Turizm xam onin turleri.

Rejesi:

- 1. Turistlik sayaxat xakkinda uliuma tusinik.**
- 2. Turizmning kaliplesiui xam axmiati.**
- 3. Turizm xam onin turleri.**

«Turizm » sozi frantsuz tilinen alingan bolip «seyil», «sayaxat» degen manini bildiredi.

Turizm- belgili bir marshrut penen tuuilgan ulkemiz yamasa shet ellerdi uyreniu xam dem aliu maxsetlerinde otkeriletugin sayaxat bolip esaplanadi.

Baska xalıklardin madeniyati xam tabiyatin uyreniu maxsetinde sholkemlestirilgen sayaxatlar b.e.sh. bir neshshe asirler burin baslangan. B.e.sh. VI asirde ayyemgi grek xam rimliler Egipetke sayaxatka shikkan. En birinshi grek sayaxatshisi Geradot bolip esaplanadi. Ol sayaxatlari xakkinda 9- tomnan ibarat kitap jazgan. Onin bul kitaplarinin 2 tomi ayyemgi Egipetke arnap jazilgan.

Kopshilik ilimpazlar XV-XVI asirlerde turistlik sayaxatlardin fizikalik jaktanrauajlanuui, talim xam tarbiya beriudegi axmietin dalillep bergen. Olardan T.Mor, E.Rotterdamskiy, M.Montel, X.Vives xam tagi baskalardi aytip otsek boladi.

Uzak muddetli ekskursiyani en birinshi Novosibirsk universiteti studentleri Kirim taularina 1876j baslagan. Prof. Golovinskiy.

Okiushilar menen en birinshi kop kunlik sayaxatlar 1425-jili Alp taularinda otkerilgen.

En birinshi sayaxat xam ekskursiya menen sabak otiudi I.D.Yakushkin baslagan.

En birinshi turistlik mekemeler bir neshe ellerde derlik bir uakitta ashilgan.

1. Angliyada 1857j
2. Avstriya 1862j
3. Italiya xam Shveytsariya 1863 j
4. Germaniya 1869j
5. Frantsiya xam Rossiya 1870

1908-jili Vena kalasinda xalik aralik turizm orayi ashildi.

Turizm sayaxat xarakterine karap tomendegishe turlerge bolinedi:

1. Tau
2. Kurgaklik-tegislikli
3. Jer asti (pesherniy)
4. Suu
5. Suu asti(Podvodniy)
6. Kombinirovanniy

Sayaxatshinin xareket etiu turine karap tomendegishe bolinedi:

1. Piyada
2. Tauli-piyada
3. Lijali
4. Velosipedli
5. Shlyupkali
6. Parusli
7. Avtomotorli
8. Atli

Turizm forma xam mazmuni boyinsha xar kiyli boladi xam tomendegishe bolinedi:

1. Seyil etiu. (progulka) Turizmni bul turi – dem aliu, den-saulikti jaksilau maxsetinde jakin orinlarga bariu bolip esaplanadi. Jil mausimine baylanisli seyilge shigi piyada, lijali, velosipedli xam kayikli shigi mumkin.
2. Ekskursiya- bul kollektivli turde belgili bir ob`ektlerge tanisiu xam ilimiy maxsette sholkemlestiriledi.
3. Ekspeditsiya- bul izertleu zarurli bolgan orinlarga izertleu kanigeleri menen birge sholkemlestiriletugin kop kunlik sayaxat.
4. turistlik sayaxat (poxod) Jasau orninan baska rayonlarga ilimiy, den-saulikti saklau, sport xam izertleu maxsetlerinde sholkemlestiriledi.

Sayaxat dauam etiu uaktina karay :

1. bir kunlik,
2. eki kunlik
3. kop kunlik bolip bolinedi.

Sholkemlestiriliu turine karay tomendegishe bolinedi:

1. planli (planoviy)-bir yamasa kop kunlik sayaxat bolip, turistlik sholkemler, sport klublari tarepinen sholkemlestiriledi. Sayaxattin bul turinde jollama kagazi tolemlil boladi xam azik-aukat xam transport penen sholkemler tarepinen tamiyinlenedi.

2. oz betinshe (samostoyatel`niy)-bul sayaxatshinin ozleri tarepinen sholkemlestiriledi xam azik aukat, transport xam baskada kerekli kurallar menen ozleri tamiynleydi.

Rayon masshtabina karay tomendegishe bolinedi:

1. jergilikli sayaxat-oz tuuilgan ulkesi, rayoni yamasa oblastina sholkemlestiriledi.
2. Alis jerlerge sayaxat-jasau orninan baska jerlerge, shet ellerge sholkemlestiriledi.

Poxod

1. Tanisiu, uyreniu maxsetinde (poznovatel`nie)
2. Den saulikti jaksilau maxsetinde (ozdorovitel`nie)
3. Sport penen shinigiu maksetinde (sportivnie)
4. Uliuma xaliklik (agitatsionno-massovie)

Uzbekstanda turizmnin kaliplesiui xam rauajlaniui.

Joba`

1. Uzbekstanda turizmnin kaliplesiui xam rauajlaniui.

2. Respublikamizdin milliy daramatinda turizmnin tutkan orni.

3. Uzbekstanda xalik aralik kosetkishlerdegi turizmnin rauajlaniui xam tiykargi turistlik marshrutlar.

Respublikamizda eski xam madeniy – arxitektoralik esteliklerge bay bolgan kalalar barxama Dun`ya j6zi sayaxatshilarinan ozine tartip kelgen. Birak bul tarau buringi Aukam dauirinde turistlik baylanislar oray tarepten baskariuli sebepli Erkin ravishte bul tarmakti rauajlandiriu ushin imkayatlar sheklengen edi. Uzbekstan garesizlikke eriskennen keyin daslepki jillardan baslap ekonomikanin barlik taraularinda t6pten ozgeriuler dauiri basladi. Bul orinda turizm isin rauajlandiriu maksetinde Uzbekstan Respublikasi prizidentinin qoow-jili wu-iyulda shigarilgan parmani sayaxat tarauinda respublikada jeke siyasatti amelge asiriushi mamleket organi «Uzbekturizm» milliy kompaniyasi d6zildi.

1993-jili Bali kalasinda bolip otken Dun`ya juzlik turistlik sholkemnin 10-sessiyasinda Ozbekistan Respublikasi «Uzbekturizm» milliy kompaniyasi Dun`ya juzlik turistlik sholkemnin xukikli agzasi boldi.

Xazirgi uakitta «Uzbekturizm» kompaniyasinda miymanxanalar, moteller, avtoparkler x.t.b. 100ge jakin karxanalar, sholkemler bar. Bunnan tiskari turizm islerin alip bariu xukikina iye bolgan 370 sholkem xizmet kosetpekte.

Respublikamizda turizmdi rauajladiriu xam turizmnin milliy daramatdagi ulesin osiriu maksetinde xukimet tarepinen koplep jumislar alip barildi. Prezidentimiz tarepinen 1995-jili 2-iyunde shigarilgan «Ulli jipek jolin» kayta tikleude Uzbekstan Respublikasi ulesin kosiu xam Respublikada xalik aralik turizm rauajlandiriu xakkinda parman ulken kadem boldi.

Bul parman respublikada milliy ekonomikanin kaliplesiu uaktinda xalik aralik turizmnin yagniy jana turizmdi kaliplestiriu reje sipatinda karaldi. Dun`ya juzinde turizm kushli rauajlangan mamleketlerge Evropadagi Italiya, Gretsiya, Monako, Frantsiya x.t.b. mamleketlerin aytip otsek boladi. Bul mamleketlerdin 20-40% milliy daramati turizmge tuuri keledi. Makka xam Madina kalalari jilina 5-6 mlrd dollar daramat aladi. Bul kalalarda xaliktin 70-80 protsenti turizm xizmeti menen shugillanadi.

Respublikamizda xalik aralik turizmnin rauajlaniui oni xazirgi kungi milliy ekonomikadagi orni, keltirgen daramat volyuta tusiuginin kosetkishi boyinsha aytarliktay tomen darejede.

Misali 1995-jili Uzbekstan Respublikasi 500-min shet ellik turistlerdi kabil etti. Al sol jili Frantsiyaga 60 mln turist sayaxatka bargan.

Uzbekstan ozinin ayyemgi takirarlanbas tariyxii estelikleri, kalalari xam baskada millionlap sayaxatshilardi ozine tartatugin turistlik ob`ektlerine iye. Uliuma aytkanda turizm valyuta tusiminin tiykargi deregi bola aladi. Bugan erisiu ushin xar bir turizm tarau boyinsha jokari darejeli kaniygelerin tayarlau xam olardi turizm jokari rauajlangan ellerde okitiu zarur. Bunnan tiskari respublikadagi turistlik ob`ektlerdi tariyxii esteliklerdi ulli ulamalar kabirleri x.

t. b. shet elli turistlerdi ozine tartiushi orinlardi reklama kiliu ulken axmiyetke iye.

Xazirgi uakittagi Uzbekistandagi en jaksi jolga koyilgan turistlik marshrut tomendegiler:

Tashkent-Samarkand-Urgensh- 676 dollar

Tashkent-Samarkand-Shaxrisabz-Urgensh-Buxara-Tashkent-845 dollar.

Ondiris karxanalarina, mayda yaki kospa karxanalar xam firmalarga uyimlastirilgan ekskursiyalardin axmiyeti.

Joba:

1.Ekskursiyalardin klass sabaklari xam ameliy jumislardan ozgesheligi.

2.Sanaat karxanalarini mayda yaki kospa karxanalar xam firmalarga ekskursiyanin makseti uaziypasi xam makseti.

3.Ondiris karxanalarina ekskursiyalar sholkemlestiriu xam otkeriudin tiykargi baskishlari.

Mekteplerde geografiya boyinsha ulketani maksetinde okiushilardi sayaxatka alip bariudi sholkemlestiriu jumislari klass-sabak ameliy sabaklardi otkeriuden putkilley ozgesheliklerge iye. Okitiushi otkeriletugin barlik sabaklarga basshilik etedi sonliktan xar bir sayaxat otkeriu orinlarda barlik detallarin jaksi bilu shart. Sonday-ak sayaxatka bariu uakti xar kiyli bolip turakli okiu kestesine oni engiziu mumkin emes. Bul mektep basshilari xam sayaxatka bariu ob`ekti menen kelisip belgilenedi .

Okiushilarga bilim beriude xam tarbiyalauda olar menen alip barilatugin sayaxatlardin axmiyeti ayriksha baxaga iye.

Tabiiy geografiya boyinsha sayaxatlar bagdarlamaga muuapik baxarde okiu jilinin akirinda otkeriledi. Bunnan baska uakitlari da sayaxatka shigi mumkinshilikleri bar.

Misali: 6-klassta meteorologiyalik stantsiyaga mausimge baylanisli dar`ya, kol, tenizlerdegi ocimliklerdegi, xayuanat dun`yasindagi ozgesheliklerdi baklau ushin sayaxatlar sholkemlestiriuge boladi.

Sayaxat aldinda okiushilarga juuap kaytariu, olardin izleniushenligin arttiriu ushin bir katar soraular beriledi. Soraulardi dapterge jazdirgan duris boladi. Sayaxat birden bir-neshshe ob`ekt ustinen alip barilmay izbe-izlik penen alip bariladi.

Sayaxat uaktinda okiushinin ulke taniu jumislarin alip bariui ayriksha bilim beriushilik xam tarbiyalik axmiyetke iye.

1.Bilim beriushilik xam tarbiyalaushilik sipati jaginan ondirislik orinlarga okiushilardi sayaxatka shigariu ogada zarurli bolip tabiladi. Usi sebepli mektep okiushilari ulkedegi ondiris karxanalarina sayaxatka baradi.

Ondiris karxanalarina sayaxatka bariu bir neshshe maksetlerge iye.

2.Ondirislik karxananin duzilisi onin texnikalik-ekonomikalik ozgeshelikleri xam sol karxanaga tiyisli texnologiyalik jumislari menen tanisiu.

3.Karxanalar ondiristin tiykargi bolegi ekenligi xakkindagi tusinikti bekkemleu.

4. Okiushilardi ulken ekonomikalik rayonnin kanigeligi boyinsha onin bolegi esaplanatugin jergilikli karxanalar menen tanisiu.

5. Okiushilardi karxananin ekonomikalik korsetkishleri menen onin oblast ekonomikasindagi axmiyeti tiykargi kasipler xam karxanadagi jumishlardin miynet xam turmis jagdaylari menen tanistiriu.

Karxanada tabiyatti korgau tabiyat korlarin unemli paydalaniuda islenip atirgan ilajlardi uyreniu.

Sayaxat barisinda okiushilar belgili darejede bagdarlamaga kosimsha kasip tanlau boyinsha tusinik bagdarlarga iye boluii kerek.

Ondiris karxanalarinda sayaxat otkeriu okitiushinin aldin ala ozinin sol karxana menen tanisiuin talap etedi.

Mumkinshiligi tabilsa sayaxatti mashina kurilisi karxanalarinda yamasa baskada iri ondiris karxanalarinda otkeriu duris boladi. Sebebi bul karxanalarda kanigelerdi xam ondiristi sholkemlestiriu turlerinin ozgeshelikleri aykin korinedi.

2. Ondiris karxanalarinan sayaxatlar sholkemlestiriu xam otkeriude tiykarinan ush baskishti nazerde tutiu kerek.

Birinshi baskish-sayaxatga baratugin klass penen aldin ala gurrinlesiu otkeriu kerek. Bunda okiushilar uyrenetugin sanaat orninin ayirmashiliklari menen tanisadi sanaatka baylanisli tusniklerdi keuillerinde jamlep takirarlaydi mugallim sayaxatin makseti menen karxanani uyreniu maseleleri xam tapsirmalar menen tanistiradi okiushilardan karxanani baklau xam ol xakkinda materiallar jiynau ushin gruppalar sholkemlestiredi. Sayaxat barisinda sanaattin jeke taraularinin duzilisine uyrenilip atirgan taraudin xalik xojaligindagi axmiyetine onin tiykargi karxanasina xam texnologiyalik iskerligine itibar beriu kerek.

Ekinshi baskish-Karxanani uyreniu birinshi darejeli sipatka iye bolsada ondiristi terenirek uyreniu ushin okiushilardan bir neshshe toparlar duzgen makul. Bul toparlarga tomendegishe tapsirmalar beriu mumkin.

1. Temir jol suu jollari xam baskada tiykargi sebeplerge baylanisli karxananin ekonomikalik jaylasiuin aniklau.

2. Zavodtin payda bolui uaktin xam tiykargi rauajlanu baskishlarin uyreniu.

3. Shiyki zat shigariuina baylanisli zavottin baska sanaat taraulari menen baylanisli belgileu.

4. Zavod tsexlarindagi tiykargi kasipler xam jumis isleu sharayatlari miynetti sholkemlestiriu jumislardin turmis jagdaylari menen tanisiu.

Sayaxatti ondiristin texnologiyalik barisin jaksi biletugin kaniyge alip baradi xam magliumatlar menen tanistiradi.

Ushinshi baskish-sayaxatti juumaklau xam onin natiyjelerin jaziu. Bunda sanaat karxanasi yaki zavodtin sizilmasi onin ondirislik katnaslari texnologiyalik jumislari orin aliui tiyis.

Paydalanilgan adabiyatlar:

1. I.A.Karimov «Uzbekiston XXI asr busagasida: xavfsizlikka taxdid, barkarorlik shartlari va tarakkiet kafolatlari» T. «Uzbekiston», 1997 yil.
2. I.A.Karimov «Uzbekiston XXI asrga intilmokda», Uzbekiston Respublikasining Oliy majlisi XIV sessiyasidagi ma`ruzasi. 14 aprel` 1999 yil.
3. Abdullaeva T.B. Geografik ulkashunoslik. T. «Ukituvchi». 1979 y.
4. Alimov T.A., Rafikov A.A. Ekologik xatolik saboklari. T. «Uzbekiston». 1991 y.
5. Verba I.A., Goliin S.M., Kulikov V.M., Ryabov E.G. Maktabda turizm. T. «Ukituvchi». 1990 y.
6. Dorinskiy A.V. va boshkalar. Kraevedenie. Moskva. Prosveshenie. 1995 y.
7. Gulomov P. Inson va tabiat. T. «Ukituvchi». 1990 y.
8. Gulomov P. Geografiya atamalari va tushunchalari izoxli lugati. T. «Ukituvchi». 1994 y.
9. Baratov P., Yugay R., Rasulov M., Pardaev G. Tabiatni muxofaza kilish va uzgartirish. T. «Ukituvchi». 1980 y.
10. Muxamedjanov. Kadingi suv inshootlari tarixidan. T. «Uzbekiston». 1968 y.
11. Istoricheskoe kraevedenie /posobie dlya studentov pedvuzov/. Moskva. «Prosveshenie». 1969 y.
12. Kolbintsev A.P. «Saexat kilib dam oling». T. «Uzbekiston». 1971 y.

Kosimsha adabiyatlar:

13. Dauletova K. Geografiya sabagi xam ulketaniu. Nokis.Bilim.1992-j.
14. Dauletova K. Mektep okiushilarin karta menen islesiuge uyretiu. Nokis.Karakalpagistan.1985-j.
15. Matmuratov J. Karakalpagistannin tabiiy sharayati xam tabiiy resurslari. Nokis. Universitet. 1984-j.
16. Umarov E.K. Karakalpagistan geografiyasi. Nokis Bilim. 2005-j.